

Володимир Пащенко

ПАЩЕНКО Володимир Олександрович — доктор історичних наук, професор, академік АПН України, ректор Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Сфера наукових інтересів — державно-церковні стосунки, роль релігійного чинника в українському суспільстві.

РОМАН ОЛЕСЯ ГОНЧАРА «СОБОР»: ХРОНІКА РУЙНАЦІЇ ВІРИ

Упродовж 60-х років ХХ ст. передова частина радянської інтелігенції завдала ряд відчутних ударів комуністичній ідеології. Чи не найбільшого — Олесь Гончар, який опублікував на початку 1968 року свій новий роман «Собор». Він викликав зливу дискусій, рецензій прямо протилежного змісту. Страшнішої правди про середину ХХ століття, коли розгорталися основні події описані в книзі, вітчизняна література ще не знала.

Спочатку був цілком закономірний тримісячний триумф, потім — з квітня 1968 року — роман нещадно били і громили офіційні ідеологи, літературні чи навкололітературні лакузи, а потім — майже 20 років — його так само намагалися замовчати ті ж слуги комуністичної системи. Ніби й не було ніякого «Собору». Відвернулися багато з найближчих колег. Навіть у звітній доповіді правління Спілки письменників України VI з'їздові, що відбувся в 1971 році, про Олесь Гончара було сказано, що він є лауреатом Ленінської премії, письменником світової слави, а серед його найвідоміших творів названо «Прапорonosців» та «Тронку».

У той же час у «Собор» захоувалися після перших хвилин знайомства з романом. У «Літературній Україні» (19 січня 1968 року) відізналася з позитивною рецензією М. Малиновська, за що звільнили з посади заступника головного редактора газети і кілька років молодий талановитий критик не могла надрукувати жодного рядка. Незабаром був лист Григорія Тютюнника, який, власне, виявився пророчим у плані майбутнього цькування письменника. Прочитуємо його окремі фрагменти: «Щойно прочитав «Собор». Орлиний, соколиний роман Ви написали, роман-набат!

О, як засичить ота наша ретроградська гідь, упізнавши сама себе; яке невдоволення Вам висловлять і, звичайно ж, вишепчуть на вушко начальству ображені, старі і новітні (уже наплодилися!) екстремістські жеребчики, що граються у вождиків, позаяк дозволено і навіть «поощряється»; як незручно почуватимуть себе «обдаровані хлопчики», що шукають собі зручнього, з грошиками затишку в українській літературі і посміхаються при слові «громадянин» так, ніби все на світі збагнули, знайшли йому ціну, ніби кажуть тими посмішками: «свята наївність»...

Їх шкода. То, може, хоч Ви скажете «Собором»: не туди, отроки, ось вам знамено!...

У наш час, ніби тихий, ніби благий — тільки вужине шелестіння під ногами чути...і «Собор»! Здавалося б, «усе мовчить, бо благоденствує» (як же: телевізори над шиферними сільськими дахами, пенсії колгоспникам, колективне керівництво, патріотизм, однаковий для всіх, як відмундир) — і «Собор»! Здавалося б, нормалізація (як же: культу не було, були «окремі помилки», генерали аплодують стоячи його ім'ю, названому начальством; керівниці дами, комсомолки в сорок років переконують письменників-початківців, що 37-й рік не такий уже і злочинний, що декому тоді справедливо «дали прикурить») — і раптом «Собор». Здавалося б, усе минулося, «пройшло без сучка і задоринки»: народ, від якого забрано і приховано історію його духу, як приховують від прийомної дитини, хто її батьки і куди вони поділися, — народ цей звик, «безмолствуєт» — і раптом «Собор»!...

Це написано геніально, Олесю Терентійовичу, тому і страшно, жахливо...» [3, с.14].

Чому накинулася так швидко на «Собор» «ретроградська гидь»? Відомий український дослідник М. Наєнко слушно наголошує, що Гончарові романи являють собою насамперед пошуки людської свободи. А в «Соборі» несвобода накинута на найголовніше — на людські душі, звільнитися ж від неї (несвободи) не дають дуже конкретні антигерої різних років, представлені в романі «юшкоїдами», «батькопродавцями» [4, с.55, 57].

Ідеться про висвітлення чи не найтрагічнішої сторінки радянської історії — викорінення релігії зі свідомості людей, знищення церкви як виразника і носія релігійної ідеології. Безумовно, в багатьох публікаціях ми зустрічаємо посилання на осуд письменником руйнування храмів, бездарного запровадження релігійних обрядів як протидії релігійній обрядовості тощо. Але концептуального аналізу позиції Олесь Гончара, висловленої в «Соборі», поки що немає. Ліквідувати цю проблему ми спробуємо цією статтею. При цьому зауважимо, що Олесь Гончар не був професійним істориком. Він не мав доступу до матеріалів таємних компартійних архівів, які приховували від людей усю гірку правду недалекої історії. Але його живила віра, привита бабусею в дитячі роки, спогади дитинства, зокрема, і кампанії знищення храмів у 20-30-х роках. У роки війни, на фронті, релігійні вірування зміцнилися і остаточно закріпилися в повоєнні роки, про що красномовно свідчить його щоденник, виданий останнім часом. Повноту картини світоглядних переконань письменника доповнювала сумна реальність кінця 50-х — середини 60-х років, коли знову почали знищувати храми, безпідставно закривати духовні семінарії та монастирі, всебічно паплюжити і цькувати духовенство, вживати енергійні заходи для припинення паломництва віруючих до «святих місць» тощо.

За такої невтішної картини Олесь Гончар і задумав свій роман. Письменник де усвідомлював, де інтуїтивно відчував, що причини свавілля органів влади крилися у гіпертрофованому тлумаченні ролі релігії і церкви в минулому, у нехтуванні тим фактом, що в релігії відповідним чином переосмислені загальнолюдські моральні принципи, зразки

народного мистецтва, музики, що органічно включаються у культ. Діалектичний зв'язок між власне релігійними та загальнолюдськими аспектами релігійного комплексу зумовлював те, що останній може бути цінністю не лише для віруючого. Він здатний сприяти прояву в людині активних діяльних начал, які возвеличують духовну гідність, і розвивати здібності, об'єднувати зусилля людей різних орієнтацій...

Олесь Гончар взявся за перо, щоб досить об'єктивно, виважено переповісти мовою художнього твору всю трагедію народу, що на власній долі переживав аморальні за своїм змістом і спрямованістю кампанії примусового насаджування чужого простій людині світогляду. Так, у романі «Собор» вималювалася жахлива картина духовного поневолення народу, який так і не сприйняв антирелігійних, антицерковних гасел комуністичної ідеології.

Отже, про все по порядку. Почнемо з того, що Олесь Гончар не ідеалізував діяльність Російської православної церкви в минулому, яка, на жаль, упродовж століть перетворилася фактично в орган державної влади, ставши служкою царського самодержавства, виконуючи відповідну класову роль.

Розвінчуючи союз самодержавства та РПЦ, Олесь Гончар досить сміливо освячує постать кошового Запорізької Січі Калнишевського, що в часи радянського тоталітаризму було справою досить ризиковою.

Таким чином, письменник справедливо засуджує класову позицію православної церкви в минулому. Він не залишається байдужим і щодо ставлення до неї з боку більшовиків, які після жовтневого перевороту 1917 року захопили владу і, здавалось би, мали зробити все від них залежне для нормалізації ситуації в духовній царині. Вони справді почали діяти, розпочавши в 1917-1918 роках, фактично, «війну з релігією». Чи можна було її уникнути? Якщо реально оцінювати тогочасні події, то, мабуть, ні.

Олесь Гончар тонко підмітив всю складність цієї сторінки історії. Розмірковуючи над психологією сучасних руйнівників, письменник певною мірою навіть виправдовує їх попередників: «Коли у вирі революції доводилось руйнувати у битвах із старим світом, тоді ще можна було якось зрозуміти, — битви мають свої закони... Стихія, вибух вікової ненависті... Та й тоді не зруйнували (собор у Зачіплянці. — В.П.), хтось уберіг, може, здорова інтуїція народу вберегла та Ленін своїми декретами».*

Реверанс у бік В. Леніна був викликаний, ймовірно, тим, що країна не знала справжнього ставлення вождя до церкви. Останнє визначалося не лише його загальною оцінкою релігії як «роду духовної сивухи», а й листом до членів політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 року (він став відомим широкому загалу лише в 1990 році. — В.П.). У ньому В. Ленін вимагає

* Усі цитування роману «Собор» зроблені за: Гончар Олесь. Собор. — Київ, 1989 (без зазначення відповідних сторінок. — В.П.).

провчити духовенство так, «щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не сміли й думати» [2, с.192]. Підставою для листа послужило те, що духовенство, віруючі без особливого ентузіазму сприйняли декрет від 23 лютого 1922 року про тотальне вилучення церковних коштовностей начебто для допомоги голодуючим Поволжя. Насправді це був елементарний грабіж церкви.

Розмірковуючи над трагічною долею церкви в роки громадянської війни, Олесь Гончар не обходить мовчанкою максималізм не лише більшовиків, а й представників інших воюючих сторін. Однією з них є військо Нестора Махна. Письменник засуджує їх подекуди грабіжницьку діяльність. Негативною була й оцінка поведінки Нестора Махна, його найближчого оточення в соборі с. Зачіплянка, а саме в цьому селищі розгортаються основні події роману, їх діалог з відомим ученим Дмитром Яворницьким, якщо його можна назвати діалогом, а не розбоям чи психологічним та етичним двобоєм.

Оскільки Олесь Гончар писав «Собор» у ті роки, коли ім'я Нестора Махна було затятим у радянській літературі, офіційній ідеології, то в сучасного читача може виникнути сумнів щодо істинності такої поведінки Нестора Махна, його війська стосовно церкви. Адже добре відомо, що воно було із селян, для яких доброзичливе ставлення до віри, до церкви вважалося нормою.

Для з'ясування істини пошлемося на думку сучасного дослідника В. Волковинського, який пише, що в жовтні 1918 року під гарячу руку нерідко попадали й священники, які намагались вгамувати селян, припинити криваву вакханалію. Нестор Махно навіть заохочував розправу над священнослужителями.

Проте вже 1920 року отаман звернувся до церкви. З першого й до останнього дня перебування війська в Гуляйполі не змовкали церковні дзвони. У цей час гостро постало питання про вилучення з шкільної програми Закону Божого. Дружина Нестора Г. Кузьменко, яка приділяла багато уваги школі, наполягала на тому, що цей предмет має залишитися в числі головних, оскільки без нього хибуватиме моральне виховання дітей. «Батько» з цим погодився [1, с. 27, 52, 179].

Отже, слід вказати на проникливість думки Олеся Гончара і в цій частині «Собору», яка знайшла своє документальне підтвердження в наукових публікаціях майже через три десятиліття.

Якщо повернутися до радянського періоду вітчизняної історії, то необхідно зазначити, що наступні роки підтвердили «вірність» партії і держави проголошеному курсу на ліквідацію релігійних об'єднань. Серед численних провокаційних акцій слід назвати таку аморальну, як розкладання РПЦ зсередини шляхом підкупу, шантажу частини нестійкого духовенства, судові процеси під надуманими звинуваченнями над «впертішими».

Наприкінці 20-х — початку 30-х років більшовики вдалися до будівництва соціалізму на

церковному згарищі. Олесь Гончар назвав його влучно «великим очманінням». Цей період розкритий досить об'ємно в спогадах героїв «Собору». Так, Вірунька Баглай згадує, що «ще коли малою була, зносили в їхньому селі церковцю дерев'яну. Невідомо ким і коли була поставлена, хоч ставили її, видно, справжні майстри: збудована була без єдиного цвяха, на самих шипах! Тільки і гомоніли тоді про це. Ті, що похмуро трошили, розшивали ту старизну, з мовчазною люттю виконували руйнацьке завдання. Спершу здавалось, що все там одразу мусило б розсипатися вщент, а проте ветха споруда чинила опір, вражала всіх міцністю. Аж наступного дня, пригнавши трактор, таки розстрошили її, розламали, розтягли...

Згадалась ще купа розкиданої, припалої порохнею церковної утварі, школярчата, копирсаючись на руйновищі знаходили з-поміж сміття та мотлоху висушені уламки березової кори з химерними на неї письменами... Так і зосталось нерозшифрованим, що там було написано давніми писарями чи самими майстрами, тими, котрі вміли будувати без єдиного цвяха...».

Так, це був час «великого очманіння». 1929 рік започаткував масове закриття церков. У ході антирелігійних пропагандистських кампаній за допомогою преси формувалася думка про незчислимі багатства церкви і необхідність їх використання для соціалістичного будівництва. І це незважаючи на вилучення в 1922 році фактично всіх коштовностей.

Олесь Гончар у «Соборі» наголошує, що варварська акція носила загальний характер, свідченням чому є спогади воєнкома про юнацькі роки, проведені на півночі Росії. Не уник розправи і красень-собор у Зачіплянці. Активісти зруйнували дзвіницю, дзвони познімали, понівечили. Хоча дещо раніше завдяки ентузіастам його віднесли до пам'яток архітектури, що охороняється законом.

Не уникли сумної долі і десятки інших пам'яток архітектури, про що з боєм говорить письменник, вкладаючи в уста молодого архітектора такі слова: «Всі ми руйнуємо. — І я, і ти, і він, — вказав на батька. — Руйнуємо своєю байдужістю! Були такі, що Десятинну церкву в Києві знищили. Михайлівський Золотоверхий на очах у всіх руйнували... І зараз самі сіємо байдужих! Плодимо жорстоких... Самі плекаємо руйнача! А руйнач внутрішньо завжди ж сам пігмей, він хоче зробити довкола все меншим за себе...».

Почувалося, продовжує Олесь Гончар вже власну думку, що «всі оті безвідповідальні — то його (молодого архітектора. — В.П.) вороги. Нічого їм не прощає. В усіх подробицях може розповісти, як і ким було зруйновано Михайлівський Золотоверхий, що з часів дотатарських саяв на київських горах, і як ламали Десятинну церкву, з якою впертістю рвали динамітом мурування сивих віків. Зойк стояв, дрижало все навкруги, а мурування не піддавалось... А таки розкришили і те таємничо злютоване, загадково міцне мурування... Особливою ненавистю молодий архітектор палає до тих, які будучи з дипломом архітектора, свідомо вдавались до

«розчищення» площ, зносили пам'ятники, тільки щоб звільнити місце для своїх бетонованих тумб...».

«Бенкет руйнації» перейшов у фізичні репресії проти духовенства, здебільшого колишнього, віруючих і навіть тих, хто смів позитивно відгукуватися про церкву у кривавих 1937-1938 роках. Таким у «Соборі» є вчитель арифметики Хома Романович, який за собор у Зачіплянці «свого часу на Магадані побував, власне, більш за свій темперамент, за те, що мав звичай аж надто запально історію храму переповідати учням».

Зазначимо, що наприкінці 30-х років «азарт руйнації» збавив обертів. Але ненадовго, що знайшло своє відображення і в «Соборі». Олесь Гончар лише побічно торкається маловідомих подій у релігійній царині в роки війни, знову-таки об'єктивно змальовуючи трагічні картини церковного життя.

Торкаючись історії взаємин держави і церкви у повоєнні роки, письменник не випадково виділяє як головну проблему захисту пам'ятників культури культового походження, захист загальнолюдських цінностей. Спостерігаючи наругу над культурою, над історією, Олесь Гончар не став мовчати. Для протесту він обрав символ духовності вільнолюбивого українського народу — собор, зведений запорізькими козаками. Саме тому прекрасною є історія-легенда про його зведення, саме тому собор здатний викликати в одних захоплення своєю величністю і прагнення відстояти за будь-якої ситуації і постійне бажання зруйнувати — в інших: «батькопродавців», «юшкоїдів».

Виступаючи на захист духовних святинь, Олесь Гончар не міг стояти осторонь справжньої епопеї боротьби двох начал — руйнівників і будівничих. Першу з них, безумовно, представляють безіменні керівники різних органів влади, виконавці їх волі в особі висування Володьки Лободи, що прагнуть прорватися нагору. Галерея захисників багатша, щедріша душею. Це, в першу чергу, Микола Баглай, Вірунька Баглай, молодий архітектор і навіть баба Шпачиха.

Письменник, аби яскравіше продемонструвати згубність державної політики щодо церкви, пам'ятників культового походження, досить глузливо зображає Володьку Лободу. Собор у Зачіплянці належав до пам'яток архітектури, кинути його напризволяще було справою не вельми безпечною, хоча й бажання реставрувати чи повернути віруючим, про що ті постійно звертались у різні керівні інстанції, не виявляли. «Вихід» знайшли різного роду кар'єристи. У «Соборі» це — Володька Лобода, який на церковних справах почав свій службовий ріст: «Коли відзначалось 300-річчя Переяславської ради (1954 рік. — В.П.) і треба було чепурити пам'ятники старовини, а коштів для ремонту собору відшукати не вдалося, то Володька ідею подав:

– Нічого і не треба. Є вихід : взяти в риштовання.

– А потім?

– А потім — хай стоїть. Головне — одягти до свята.

Йому сказали:

– Ти геній.

Для годиться почали реставрацію. З'явилася кочівна бригада реставраторів, яка тижнів зо два товклася, з собору зробили собі нічліжку, горілку пили й дівок водили — така ця була бригада, що її роботу Зачіплянка інакше й не називала, як «халтурою».

Собор, зазначає Олесь Гончар, «взяли в риштовання, а «геній» невдовзі на культуру перейшов. І хоч плавнева лелека не одних лелечат висиділа в тому бутафорському риштованні, Лободі це не дошкуляло і службовим справам його ніскільки не зашкодило, скоріше навпаки. Обгнила декорація, осунулась, знов оголивши всі бані, вкриті іржею і Зачіплянка звиклася з таким станом речей, хіба що лелека надто розкладається з собору, тоді котрийсь із металургів спідлоба гляне в його бік:

– Вона ще там не таких геніїв висидить...».

З роками росла безпам'ять. У зачіплянському соборі спочатку планували відкрити музей, проте влаштували склад мінеральних добрив, потім холодильник, а з часом він узагалі став безгоспним. Чи не найкраще стан обителі передають враження Єльки Чечіль. Якщо в перші повоєнні роки він вразив героїню роману «своєю суворістю, холодним і якимось величавим непривітням», то на початку 60-х «викликав своєю обдерістю щось схоже на співчуття, був чимось ближчим до її дитячих мрій, до отих блакитних планет її дитинства».

«В соборі, — кричить душа Олесь Гончара, — було ще холодніше, ніж надворі, пустою, мишами смерділо. Вікна, де ще позоставались шибки, в павутинні, заповишені дертю. Одразу після війни нібито зібрались відкрити в цьому соборі антирелігійний музей з куточком місцевої фауни та флори, але чомусь не вийшло і лише як спомин про ті наміри опудало плавневого шуліки припадало тепер пилюкою над вітварем та де-не-де зі стін, з-поміж облиняних мадонн, шкірилися іклами вовчі та вепрячі морди. Уже і вепрів у плавнях нема, а тут шкіряться... Посеред собору кучугура комбікорму, далі звалені цупкі паперові мішки з суперфосфатом, ще далі, в кутку, обгризений, темного дерева іконостас з різьбленими гронами та виноградним листям. Колись, кажуть, цей іконостас розпиляли, поділили між музеями, і частина оце і тут зосталась...

Все кинуте звалищем, стіни в потьоках, «крізь сиве павутиння темно проглядають сердиті якісь святі... Вічні присмерки стоять по кутках собору». Але і в цьому занедбаному стані собор викликає захоплення чесних людей: «Тільки вгорі, у височині центрального купола, було блакитно, як у небі, серед золотих зірок сяюче білів намальований голуб з розкинутими крилами, цілком зберігся і портрет якогось небесного юнака — святого в ясно-червоній одежі...

Там не видно було ні пилуки, ні павутиння, там панувало світло небес. Густо-блакитне небо і по ньому золоті зірки! Ніби оглухнувши, забувши про всі комбікорми, стояла Єлька серед собору і дивилась туди, в глибінь найвищої з бань, де все ще зосталось, як було при перших майстрах. Та глибінь мовби втягувала, всю душу Єльчину втягувала, як вир. Очей не можна було відвести, паморочно ставало, як стає, кажуть, людині над безоднею, куди тебе невідступно штовхає...».

Занедбаний стан культових приміщень, серед яких було чимало справжніх перлин архітектури, викликав природне бажання тодішніх керівників різних рівнів — ні! — не навести лад, а якомога швидше зменшити їх кількість або пустити справу на самоплив, аби вони якомога швидше зруйнувалися.

Олесеві Гончару вдалося блискуче передати дух того часу. З одного боку, гостріше звучало питання про пошук приводів для руйнування, а з другого — діяло чинне законодавство щодо їх охорони. Цю суперечність ми знаходимо в «Соборі»: «І тепер от, коли на засіданні знову зайшлося про собор і було кинуте кудись у жужмо паперів під ваговиту репліку («А чого йому, власне, стояти?»), зачіплянський висуванець одразу вловив, як йому здалося, її справжню суть і, розвинувши думку, зауважив із скромністю підлеглого, що на тому місці дуже, мовляв, доречно ув'язалось би будівництво зразкового критого ринку для трудящих, відчувається в цьому гостра потреба. В старі часи на тому майдані влаштовувались ярмарки, був і базарчик пізніше, який потім занепав, отже, варто б відновити давню народну традицію».

Оскільки вважався Володька-висуванець знавцем Зачіплянки, її потреб і настроїв, тому «міркування його вислухали з увагою. І хоч рішення остаточного поки що і не було прийнято, але з засідання Володимир Ізотович вийшов з почуттям, що він переміг. Мине якийсь час, і ніхто не штрикатиме йому очі отим собором, не нарікатимуть, що історичну споруду загіджено, запущено, перетворено в склад комбікорму (хоч там і комбікорму тепер нема). Виросте новий комплекс, можна буде відкрити навіть шашличну, і все завдяки ініціативі Лободи-молодшого, знавця психології Зачіплянки».

З іншого боку, собор був пам'яткою архітектури і, щоби вгамувати можливі пристрасті, геній показухи намагався сформувавши громадську думку різних верств населення. Олесь Гончар досить колоритно виписує процес «вербування» Володькою прибічників серед мешканців Зачіплянки, за словами письменника, «праведних людей».

Зазнавши невдачі в так би мовити агітаційній сфері, висуванці нерідко йшли на різного роду злочини. У «Соборі» — це викрадення Володькою Лободою таблиці про визнання храму архітектурною пам'яткою, після чого, на думку духовних браконьєрів, він утрачав свою значущість, перетворюючись у звичайне безгоспне приміщення, котре тільки псує навколишню місцевість.

Трагедія зачіплянського собору закономірно вписувалась у загальнодержавну проблему з використанням знятих з реєстрації приміщень. Їх у 1966 році в УРСР, наприклад, налічувалось понад 1900. Невикористання храмів спричиняло час від часу хвилі масових звернень з вимогою поновити діяльність релігійних громад та повернути вилучені приміщення або хоча б припинити руйнування.

Олесь Гончар передав у художньому творі обурення людей руйнацькою політикою через образи баби Шпачихи, Миколи Баглая, інших героїв роману. Баба Шпачиха, наприклад, «кинулась збирати підписи під анонімкою про захист собору.

— При всіх же властях стояв! — голосувала зразкова квартальна. — Чого ж тепер розвалювати? Кому він поперек горла став?... Пам'ять козацьку на канцур'я рознести?». Такою є і Леся-фронтівка, яка підтримала збір підписів під анонімкою, «виявивши при цьому разючу енергію і запал».

На перший погляд може скластися враження про Володьку-висуванця як основного ініціатора руйнування зачіплянської перлини. Він дійсно «сірий-сірий герострат», «пігмей з бульдозером чи вибухівкою». Він нічим не кращий за тих горе-реставраторів, які після крадіжки охоронної таблиці знову з'явилися біля собору. У «тому ж темпі, як мерзле горить, взялися завдруге лагодити риштовання, рихтуючи його, мабуть, для іншого якогось чорногуза чи лелеки, бо цей після їхніх попередніх відвідин відкинувся, забрав із собору лелечат і, певне, десь у плавню перекочував...».

Проте Олесь Гончар дивився і бачив глибше. Він викриває ляльководів, один із когорт яких представлений «відповідальним товаришем». Уперше письменник показує його справжнє нутро під час закриття собору в Зачіплянці. Удруге значно об'ємніше звинувачує в епізоді, коли Вірунька Баглай з'явилася в кабінеті висуванця після пропажі на соборі охоронної дошки.

Звичайно, Олесь Гончар у силу конкретних обставин тих років не міг відверто говорити, що і «відповідальний товариш» був ляльководом, так би мовити, «середньої ланки». Головних «невтомних трударів» руйнування церкви, першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова та просто секретаря Л. Ільчова, у період написання книги відправили у відставку, суспільство жило надіями на краще. Проте мудрий письменник, засуджуючи суб'єктивізм і волюнтаризм у житті країні, попереджував про ймовірність нового спалаху цих негативних явищ.

За сказану гірку правду роман «Собор» заборонили на довгі двадцять років, а сам Олесь Терентійович Гончар зазнав усіляких утисків з боку комуністичних ідеологів.

Література

1. *Волковинський В.* Нестор Махно: легенди і реальність. — Київ, 1994.
2. Известия ЦК КПСС. — 1990. — №4. — С.192.
3. *Коваль В.* «Собор» і навколо собору. — Київ, 1988.
4. *Насенко М.* Незнищенність Гончарового донкіхотства // Рідний край. — Київ, 2001. — №1. — С.55, 57.

Надійшла до редакції 4.03.2006 р.